

Проблема соціалізації студентської молоді у громадських об'єднаннях та організаціях в педагогічній теорії 60–80-х років ХХ ст.

На сьогоднішній день в Україні в умовах реформування всіх ланок суспільства надзвичайно гостро постає питання соціалізації молодого покоління. У сучасному світі зростає кількість десоціалізованих людей, спостерігається зменшення вагомості найважливіших інститутів соціалізації: сім'ї та освітніх закладів. Ця тенденція особливо помітна серед студентства, де часто виявляється негативне ставлення молоді до своєї країни, неприйняття громадянських норм і цінностей. Вирішення цієї проблеми, на наш погляд, потребує вивчення і використання історико-педагогічного досвіду соціалізації юнаків і дівчат у процесі навчання у ВНЗ. Особливо цікавим і повчальним є досвід використання соціалізаційних можливостей студентських громадських організацій та об'єднань у другій половині ХХ століття. Критичне осмислення нашого минулого має для України дуже важливе соціально-політичне, культурне, наукове значення. Процес пізнання інтелектуальної спадщини дозволяє критично та об'єктивно оцінити самого себе, явища та події, що відбулися в історії, відокремити все те, що є джерелом життєвих сил нації, внеском в загальнолюдську скарбницю.

Проблема соціалізації не нова. Різні її аспекти були і залишаються в полі зору філософів, психологів, соціологів, педагогів. Соціально-філософський напрям представлений С. С. Батеніним, О. І. Івановим, В. В. Москаленко, Б. П. Паригіним, Є. К. Пеньковим, А. Г. Харчевим та ін. Соціально-психологічний активно розроблявся Г. М. Андреевою, Н. В. Андреевскою, Л. П. Буєвою, Я. Л. Коломінським, І. С. Коном, А. Н. Леонтьєвим, Б. Д. Ломовим та іншими, соціально-педагогічний напрям представлений роботами Б. М. Бім-Бада, Б. З. Вульфою, О. С. Газмана, А. В. Мудрика, М. М. Плоткіна та інших.

З'ясовано, що проблему розвитку різноманітних форм позанавчальної діяльності студентської молоді досліджували російські та українські вчені. Так, у своїх дисертаційних дослідженнях Т. С. Деркач «Формування професійної направленості студентів у позанавчальній роботі (на матеріалі педвузів)» (1972) і М. А. Дрьомін «Бюджет часу та спосіб життя радянського студентства (на матеріалі педвузів)» (1975) відповідно до своєї мети, розглядали значення таких форм позанавчальної роботи для студентів педагогічних ВНЗ, як: факультети громадських професій, школи молодого лектора, студентські будівельні загони, школи вожатих, наукові студентські об'єднання, художня самодіяльність, аматорські захоплення за інтересами та

ін. Є. М. Василевська у своїй дисертації «Педагогічні проблеми виховання громадянської активності студентів вищої школи» (1975) звертала увагу на формування громадянської активності під час науково-творчої та суспільно корисної діяльності.

Серед більш сучасних досліджень варто відзначити монографію Л. А. Марченка «Вища школа і трудове виховання майбутніх спеціалістів: практика 60–80-х років, уроки, проблеми перебудови» (1991), у якій частково представлена діяльність студентської молоді у таких організаціях та об'єднаннях як: студентські наукові товариства, студентські конструкторські бюро та студентські будівельні загони а також докторську дисертацію О. Н. Чижа «Позанавчальна діяльність студентів у теорії та історії вищої педагогічної освіти (1960–1980-ті роки)» (1998).

Однак, у цих наукових працях питання саме соціалізації студентської молоді у громадських організаціях та об'єднаннях 60–80-х рр. прямо не розглядається. Тому мета цієї статті полягає у тому, щоб дослідити, узагальнити, систематизувати основні підходи до визначення поняття соціалізації у період 60–80-х рр., а також показати особливості соціалізації студентської молоді у певних громадських організаціях та об'єднаннях.

У 60–70-х рр. минулого століття суттєво розширилися рамки педагогічної науки. У відношенні об'єкта досліджень педагогіка знову стала наукою про виховання не тільки підростаючого покоління, але й дорослих; педагоги окрім школи, позашкільних та дошкільних закладів звернули увагу й на інші навчальні та виховні заклади – ПТУ, середні спеціальні навчальні заклади, воєнні училища, вищі навчальні заклади, виправно-трудова заклади. Почали активно функціонувати такі галузі виховання, як педагогіка дорослих, вузівська педагогіка, виправно-трудова, виробнича, воєнна педагогіка. У 60–70-ті рр. педагогіка почала трактуватися як наука про цілеспрямоване управління розвитком особистості, що включає прямі та непрямі методи впливу на дітей та дорослих.

Розширення предмету педагогіки ввело до сфери цієї науки нові поняття: «середовище особистості», «мікросередовище», «соціальне формування особистості» та «соціалізація», які поряд з поняттями «виховання» та «розвиток» все частіше почали використовуватися у педагогічній літературі.

Зміни, що розпочалися у педагогіці у 60-х роках, посилили увагу до проблем взаємодії впливів соціального середовища та виховання на підростаюче покоління.

Радянські соціологи, психологи та педагоги 60–70-х років переконливо показали, що сукупність суспільних відносин складають основу соціальних умов, соціального середовища, що детермінують життєдіяльність людини, соціалізацію особистості, її формування. Саме сукупність суспільних відносин, – справедливо зазначав дослідник Ю. В. Сичов, – визначає той чи інший тип особистості як суспільний образ, що увібрав у собі найсуттєвіші риси певної групи чи всього суспільства. [15, с. 30].

Самостійною галуззю дослідження соціалізація стає у кінці 60-х років ХХ століття. У цей період у вітчизняній педагогіці з'явилися публікації, присвячені теоретичним пошукам та узагальненню досвіду з проблеми соціалізації особистості.

Однак варто відзначити, що термін «соціалізація особистості» розглядався вченими, які належали до різних наукових галузей, і не мав однозначного тлумачення.

Серед представників соціально-філософського напрямку варто відзначити В. В. Москаленка, Б. Д. Паригіна, А. Г. Харчева. Так, Б. Д. Паригін, будучи одним із засновників соціальної психології, визначає соціалізацію як багатогранний процес «олюднення людини, що включає як біологічні передумови, так і безпосередньо власне входження індивіда в соціальне середовище і передбачає: соціальне пізнання, соціальне спілкування, оволодіння навичками практичної діяльності, включаючи як світ речей, так і всю сукупність соціальних функцій, ролей, норм, прав та обов'язків, активну перебудову оточуючого (як природного, так і соціального) світу, зміну та якісне перетворення самої людини, її всебічний та гармонійний розвиток» [10, с. 165].

Для розвитку теорії соціалізації важливе значення мала характеристика особистості як соціально-історичної категорії, що містилася у працях філософа А. Г. Харчева. Він показав, що особистість – це перш за все той чи інший соціальний тип, носій найбільш суттєвих рис епохи, класу, нації, групи. Соціальний та індивідуальний аспекти особистості – це не дві частини цілого, а діалектична, суперечлива єдність загального та індивідуального, єдність, у якій індивідуальне втілює у собі загальне, але більш багато, різноманітно. Особистість є соціальний тип з точки зору суспільства, але вона є індивідуальність, коли характеризують її своєрідність, унікальність.

А. Г. Харчев, використовуючи термін «соціалізація», показав, що для її здійснення необхідно «виявити у хаосі стихійних впливів такі, які найбільш сприятливі для формування необхідного даному суспільству типу особистості,

посилити, за допомогою системи засобів виховання, педагогічну ефективність цих впливів, нейтралізувати, наскільки це можливо, фактори, що заважають досягненню поставлених вихователями цілей».

Аналізуючи такі фактори становлення і соціалізації особистості, як праця і дозвілля, А. Г. Харчев встановив, що суб'єктивною стороною праці виступає діяльнісне самовиявлення людини. Праця є основною сферою самоствердження особистості у суспільстві. «Праця, – стверджував А. Г. Харчев, – впливає на молодь не тільки як головна форма соціального самоутвердження людини, прояву його здібностей, зосередження моральних та естетичних цінностей, але і як колективна діяльність» [18, с. 18–19].

На думку В. В. Москаленка, поняття «формування особистості» відображує процес становлення й розвитку особистості з точки зору породження, складання, набування завершеності та зрілості її особистісних рис, у той час як поняття «соціалізація» фіксує не тільки процес складання, становлення, але й розвитку зрілих форм соціальності індивіда, їхню модифікацію у ході включення особистості до системи нових зв'язків та залежностей. Отже, поняття «соціалізація» відображає більш універсальні процеси становлення та розвитку особистості у порівнянні з поняттям «формування» [8, с. 17].

Соціально-психологічний напрям розроблявся значної кількістю науковців. На думку Л. П. Буєвої, поняття «соціалізації» означає процес соціального становлення людського індивіду, формування його соціальної сутності» [3, с. 125]. І. Кон та В. Ольшанський запропонували наступне визначення: «Соціалізація – у соціології означає як процес, у ході якого людське єство (людська природа) з певними біологічними задатками набуває якостей, необхідних йому для життєдіяльності». На відміну від близьких йому понять «розвиток» і «виховання», соціалізація охоплює процес і результати взаємодії індивіда з усією сукупністю соціальних явищ» [17, с. 66].

Л. П. Смєлков розглядає соціалізацію як «процес становлення, формування та розвитку особистості індивіда у результаті послідовного включення його в систему суспільних відносин, заміщення позицій та виконання ролей, засвоєння соціальних цінностей та соціального досвіду пізнавальної, творчої й комунікативної діяльності з метою задоволення індивідуальних, колективних та суспільних потреб» [13, с. 108].

Для розробки питань теорії соціалізації та виявлення зв'язку соціалізації з вихованням важливе значення мали висунуті А. В. Леонтьєвим положення про єдність діяльності, суспільних відносин та свідомості. Він показав, що

діяльність людини органічно включена в систему суспільних відносин: «У яких би ... умовах і формах не протікала діяльність людини, якої б структури вона не набувала, її неможна розглядати як вилучену із суспільних відносин, з життя суспільства. При всій своїй своєрідності діяльність людського індивіда являє собою систему, що включена до системи відносин суспільства. Поза цими відносинами людська діяльність взагалі не існує» [7, с. 82].

Філософ В. І. Войтко з позицій соціально-психологічного напрямку так представляє процес соціалізації: «У самому загальному вигляді соціалізацію можна визначити як оптимальне входження індивіда в соціальне оточення, знаходження свого місця у цьому оточенні на різних вікових етапах, максимальне поєднання потреб та інтересів соціалістичного суспільства й кожного його члена». У його концепції поняття соціалізація має дві основні лінії: перша – соціалізація свідомості – процес засвоєння індивідом соціальних норм, цінностей (культури), символів та перетворення соціального досвіду в установки, потреби та ціннісні орієнтації; друга лінія – соціалізація діяльності – процес засвоєння індивідом існуючих у суспільстві форм та зразків діяльності (трудової та суспільної), активна участь його у різних сферах діяльності суспільства згідно з особистісними потенціями, нахилами та здібностями, активна творчість індивідом нових форм діяльності суспільства.

З метою соціалізації діяльності необхідне активне включення індивіда в реальний трудовий процес, в практику професійного та позапрофесійного спілкування з іншими людьми. Саме у практичній діяльності краще всього перевіряється сумісність чи несумісність людей, їхня ідентифікація та інші психологічні механізми соціалізації [4, с. 4].

Серед помітних робіт періоду, що ми розглядаємо, є дослідження Б. Ломова, який підкреслював необхідність розглядати соціалізацію у єдності двох взаємообумовлених процесів. З одного боку, – пише автор, – особистість усе більше включається в систему суспільних відносин, її зв'язки з людьми й різними галузями життя суспільства розширюються й поглиблюються, і тільки завдяки цьому вона набуває громадського досвіду, привласнює його, робить своїм надбанням. З іншого боку, залучаючись до різноманітних галузей життя суспільства, особистість, разом з тим, набуває й усе більшої самостійності, відносної автономності, тобто розвиток у суспільстві містить процес індивідуалізації [19, с. 13].

Розробку педагогічного аспекту соціалізації та її практичну апробацію розпочав у своїй науковій діяльності В. О. Сухомлинський. На початку 70-х років минулого століття він зазначав: «На жаль, педагогічний аспект соціалізації до цього часу не лише не вивчається з необхідною глибиною та

грунтовністю, але й не розглядається. А між тим іншим, саме процес соціалізації є однією з найважливіших передумов формування виховного впливу колективу» [14, с. 474].

Процес соціалізації молоді можна розділити на певні періоди. Підставою для такого розділення зазвичай є вік, хоча правильно, на думку Н. І. Пасько, виходити з характеру діяльності індивіда, що соціалізується, яка визначається трьома основними видами: пізнавальною, перетворювальною, ціннісно-орієнтаційною діяльністю, у якій реалізуються всі можливі типи зв'язку суб'єкта і об'єкта. При цьому необхідно враховувати вік індивіда. Ці положення поширюються на всі періоди соціалізації [11, с. 24].

Особлива увага звертається на стадійний, або фазний, характер цього процесу, що частково співпадає із віковими періодами та основними моментами життєвого шляху людини в суспільстві, вірніше процесу становлення людини як особистості та початку самостійного життя соціалізованого індивіда. Так, І. С. Кон розглядає у якості основних стадій формування особистості у дитинстві, підлітковому віці та юності відповідно до основних механізмів соціалізації, до яких відносить родину, спеціальні заклади суспільного виховання – ясла, дитячі садки, школи, формальні і неформальні вікові групи та організації.

Є. С. Кузьмін не обмежується цими періодами формування особистості і вказує на соціалізуючий вплив культури, організації та управління виробничими колективами, засобів масової комунікації на розвиток особистості дорослої людини. Однак і він підкреслює значення критичних періодів, особливо важливих у сенсі соціалізації: перші 2–3 роки, вступ до школи, підлітковий вік, юність [1, с. 32–33].

На думку Н. В. Андрєєнкової, «соціалізація індивіда як активний процес продовжується не все життя, а лише період необхідний для стійкої інтерналізації комплексу норм, ролей, для вироблення стійкої системи соціальних орієнтацій, установок і т.д., тобто протягом часу, необхідного для становлення індивіда як особистості» [2, с. 45].

Перший період – соціалізація дитини до вступу до школи, коли соціальний досвід формується достатньо цілісно та всебічно.

Другий період соціалізації – шкільні роки, коли у соціальному досвіді переважають діяльність навчання та пізнання. При цьому соціальний досвід відрізняється двома важливими особливостями: по-перше, освоєння соціальної дійсності відбувається у формі найбільш загальних характеристик,

понять, без конкретизації, деталізації їх, і, по-друге, освоєння соціальної дійсності у формі навчання та пізнання дещо спрощено та формалізовано.

Третій період соціалізації пов'язаний з початком трудової діяльності, з підвищенням рівня загальноосвітньої підготовки без відриву від виробництва, або зі вступом до середнього спеціального чи вищого навчального закладу: при цьому відбувається (якщо брати останнє) перехід до нової суспільної групи – студентства.

Студентська діяльність – це нова форма суспільної практики, що визначає важливість цього періоду соціалізації для значної частини молоді.

З моменту вступу до вузу і до його закінчення студент – активний об'єкт і суб'єкт суспільних відносин. Формування майбутнього спеціаліста пов'язане з процесами пізнання, праці, спілкування, входження до нового середовища, освоєння нових суспільних ролей, регулятивних принципів і т.ін. Ці процеси, у яких особистість виступає як об'єкт суспільних відносин, визначає новий етап у її розвитку, новий ступінь соціалізації особистості [12, с. 24–26].

Досліджуючи діяльність студентів Н. Ф. Головатий наголошує, що якщо знання, переконання є основою формування спеціаліста у вузі, то саме практика, громадська діяльність безпосередньо формує його як особистість. У процесі дій, вчинків відточуються, апробуються якості особистості, визначається відношення до самого себе, колективу, суспільства. Якщо становлення особистості студента бере свій початок у навчальному процесі, то процес позанавчальний, що несе широкі можливості суспільно корисної діяльності, є сферою практичного розвитку та вдосконалення громадянських, соціально-моральних якостей, різнобічних установок особистості, здатності творчо використовувати теоретичні знання [5, с. 92–93].

У багатьох публікаціях того періоду наголошувалося на необхідності збільшення «доз» соціальної практики студентів, розширення її сфери та постійному пошуку нових форм, що відповідали б вимогам часу та природному прагненню молоді реалізувати свої духовні сили у практичній діяльності (проведення громадсько-політичної практики, введення у життя вузів третього трудового семестру, наукова діяльність студентських колективів, що має практичне значення у народному господарстві, робота агіткультбригад, заняттях у школах молодого лектора і т.д.) були покликані компенсувати тимчасовий відрив студентства від суспільно-корисної діяльності й, тим самим, сприяти формуванню стійкої ціннісної орієнтації, коректування життєвих планів та ідеалів [12, с. 55–56].

Умовами, що формують особистість, є: цілеспрямований вплив на неї (виховання) та соціальне середовище. Тому, все більш зростала роль та значення практики, що пояснюється необхідністю, по-перше, перевірити, закріпити у цей період соціалізації особистості той соціальний досвід, який вона отримала у формі готових знань, і, по-друге, посилити роль практики не тільки як діяльності по закріпленню професійних навиків, але і як діяльності по безпосередньому освоєнню певних ділянок соціальної дійсності, що веде до вироблення більш гнучких, більш точних уявлень про неї. І таку можливість несли у собі студентські громадські організації та об'єднання. Однак варто відзначити, що комсомольські та профспілкові організації 60–80-х років до аналізу не бралися через велику заполітизованість їхньої структури.

Одними з таких об'єднань, у яких студенти отримали можливість залучення до соціальної практики стали студентські будівельні загони, особливості побудови та функціонування яких об'єктивно створювали передумови для прискореного становлення особистості, громадянського мужніння людини, вироблення у нього почуття хазяїна країни, а також таких соціально важливих якостей, як відповідальність за доручену справу, дисциплінованість, цілеспрямованість, упевненість у власних силах, чесність, рішучість, самовладання, тобто сприяють формуванню ділових, імпульсивно-вольових та моральних якостей [11, с. 27–28].

Участь у роботі будівельних загонів – це була перш за все соціальна практика. У цих об'єднаннях студенти набували досвіду, який їм був необхідний, коли вони починали свою діяльність у народному господарстві в якості спеціалістів, розвивали власну ініціативу, самостійність, почуття відповідальності, вчилися керувати людьми, отримували почуття задоволення від того, що робили корисну справу [9, с. 89].

Така форма комплексної практики концентрувала в собі і ознайомлення студентів з різним соціальним середовищем, і подолання ними всіляких труднощів, і розвиток ініціативи, і усвідомлення безпосередньої суспільної значимості своєї праці, і, нарешті, колективний характер розв'язання тих або інших завдань, тобто створювала необхідні умови для соціалізації молодої людини [6, с. 28].

Ще одним різновидом громадських об'єднань, у яких відбувалося соціальне становлення особистості молодої людини були студентські наукові товариства, різноманітні студентські проектні, конструкторські, проектно-конструкторські, проектно-технологічні бюро. Із включенням студентів у процес науково-дослідної роботи вирішувалася у певній мірі й проблема компенсації довготривалого відриву молодої людини від сфери реальних

трудових відносин. Говорячи про довготривалі строки навчання, які, до речі, зберігають тенденцію до збільшення, неможна впускати з виду, що будучи включеним у процес навчання, молода людина стає у певній мірі ізольованою від широкої соціальної практики, і як результат, отримує обмежений соціальний досвід, що не може не сказатися на розвитку його моральних характеристиках. Зокрема, час навчання включає від 16 до 23 років, які педагоги й психологи справедливо оцінюють як критичний та вирішальний у становленні особистості. Різноманітні форми активного включення молодої людини до широкої практичної діяльності, що застосовуються у вузі, а також прищеплення розуміння необхідності такої діяльності вже у період навчання (НДР, СБЗ та ін.) у значній мірі сприяли вирішенню цієї проблеми [9, с. 87].

Розглядаючи процес соціалізації студентської молоді у громадських організаціях та об'єднаннях неможна обійти питання соціальної активності, що визначається об'єктивними потребами суспільства та залежить від стану суспільної свідомості, конкретних умов мікросередовища, від особливостей діяльності і структури самої особистості. Усвідомлення особистістю суспільної потреби у соціальній активності викликає певний психологічний стан готовності до активності, яке за сприятливих умов реалізується у діяльності, виявляється у ній. Соціальна активність передбачає постійну усвідомлену готовність до діяльності, що переходить при наявності об'єктивних у все різноманіття політичної, духовної, пізнавальної, трудової діяльності, яке розкриває сутність людини як суспільної істоти.

Для більш повного проявлення особистістю її потенційної активності має, перш за все, виникнути об'єктивна суспільна необхідність у цьому. Крім того, ця необхідність повинна бути усвідомлена особистістю, стати її суб'єктивною метою, потребою, прагненням.

Соціальна активність студентства – це його різноманітна соціально значуща діяльність, спрямована на подальше вдосконалення суспільних відносин, у процесі якої здійснюється саморозвиток та певна перебудова соціальної спільності, до якої належить індивід.

Критерії соціальної активності студентства, в основному, включають наступні моменти: усвідомлення студентами своїх соціальних ролей, теперішніх та майбутніх, що проявляється у реальних фактах їхньої соціальної поведінки, якісному рівні виконання ними своїх обов'язків; кількість сфер соціальної діяльності, до яких безпосередньо залучений студент, суспільно значущі мотиви участі й відношення особистості до такого роду діяльності, затрати часу на суспільну діяльність; загальним же критерієм соціальної активності студентства можна вважати активну участь у будівництві нового

суспільства. Цієї точки зору дотримувалась більшість радянських філософів та соціологів [11, с. 94–95].

Відповідно до основних сфер людської діяльності виділяли трудову, пізнавальну та суспільно-політичну активність юнаків та дівчат.

Важливим вираженням цих видів активності є розумова активність особистості, яка у більшій чи меншій мірі проявляється у всіх сферах діяльності студентства, що взаємопов'язують, взаємозбагачують та взаємодоповнюють одна одну. Так, у позанавчальний час студенти вели велику науково-дослідну роботу у студентських наукових товариствах (СНТ) та конструкторських бюро (СКБ), що виступали одними з важливих ділянок громадської діяльності вузівської молоді [11, с. 96].

Здатність до соціальної активності формується у процесі соціалізації. Тому дослідження проблеми соціальної активності має на увазі аналіз питання формування особистості студента, його соціалізації, що являє собою процес формування та реалізації соціальної активності. Таким чином, соціальна активність виступає не тільки як результат, але й як фактор соціалізації. А трудовий семестр є значною ланкою соціалізації молоді [16, с. 16].

Таким чином, студентські конструкторські бюро та будівельні загони під час третього семестру виступали важливим джерелом соціалізації юнаків та дівчат 60–80-х років; створювали своєрідне виховне середовище, відкривали такий простір, у якому молода людина могла, з одного боку, набути соціального досвіду, а з іншого, – випробувувати свої сили, проявити творчу активність та самостійність, реалізувати себе у представленій можливості втілення свого задуму на практиці.

Перспективи дослідження ми вбачаємо у вивченні конкретних напрямків соціалізації молоді у студентських громадських організаціях та об'єднаннях, зокрема соціально-трудової та соціально-наукової соціалізації та ступені прояву соціальної активності студентства у ході їх здійснення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б. Г. О психологических эффектах социализации / Б. Г. Ананьев // Человек и общество. – 1971. – Вып. 9.
2. Андреевкова Н. В. Проблема социализации личности / Н. В. Андреевкова // Социальные исследования. – 1970. – Вып. 3.
3. Буева Л. П. Человек : деятельность и общение / Л. П. Буева. – М. : Мысль, 1978. – 216 с.
4. Войтко В. И. Научно-техническая революция и проблемы социализации

- личности в социалистическом обществе / В. И. Войтко // Актуальные проблемы социализации личности в условиях научно-технического прогресса. – Киев : Знание, 1975. – 32 с.
5. Головатый Н. Ф. Студент : путь к личности / Н. Ф. Головатый. – М. : Мол. гвардия, 1982. – 142 с.
  6. Куліш А. І. Проблеми організації і проведення громадсько-політичної практики студентів / А. І. Куліш, Є. І. Суїменко // Проблеми вищої школи. – 1974. – Вип. 16.
  7. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
  8. Москаленко В. В. Социализация личности : (Философский аспект) / В. В. Москаленко. – К. : Вища школа, 1986. – 200 с.
  9. Образ жизни современного студента. Социологическое исследование. / отв. редактор В. Т. Лисовский. – Л. : 1981. – 206 с.
  10. Общественно-политическая практика в системе коммунистического воспитания студентов. – Харьков : Вища школа, 1985. – 256 с.
  11. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 352 с.
  12. Пасько Н. И. Социологические проблемы коммунистического воспитания студенческой молодежи / Н. И. Пасько. – Киев. : Вища школа, 1977. – 110 с.
  13. Смелков Л. П. Социологический анализ системы учебно-воспитательного процесса в советской высшей школе / Л. П. Смелков // Вестник Ленинградского университета. – 1972. – Вып. 3.
  14. Сухомлинский В. А. Избранные произведения : в 5 т. / В. А. Сухомлинский. – К. : Рад. шк., 1979. – Т. 1. – 686 с.
  15. Сычев Ю. В. Микросреда и личность / Ю. В. Сычев. – М. : Мысль, 1974. – 192 с.
  16. Тиркия Л. Т. Формирование социальной активности студенческой молодежи в третьем трудовом семестре (на материале Грузинской ССР) : автореф. дис. ... канд. социолог. наук. – Тбилиси, 1982. – 27 с.
  17. Философская энциклопедия. – М. : 1970. – Т. 5. – 740 с.
  18. Харчев А. Г. Становление личности / А. Г. Харчев. – М. : Знание, 1972. – 48 с.
  19. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності : теорія і практика : [монографія] / С. Я. Харченко. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 320 с.